

**ՄՏԵՓԱՆ ԼԻՄԻՅՅԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՇԻՐԱԿՈՒՄ**

Հայ ականավոր հայագետ և մանկավարժ Ստ. Լիսիցյանն իր բեղմնավոր և բազմաբնույթ գործունեության ընթացքում բազմիցս անդրադարձել է Շիրակի հետազոտմանը: 1920-1930-ական թթ. նրա իրականացրած հավաքչական աշխատանքները նպատակ ունեին ուսումնասիրելու մեր ժողովրդի ավանդական նիստուկացի փոփոխությունները խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տարիներին, ինչպես նաև «շտապողականությամբ» հետազոտելու 1915թ. Մեծ եղեռնից փրկված գաղթականների: Այդ տարիներին Ստ.Լիսիցյանն ազգագրական նյութի հավաքումն ու գրանցումն անհետաձգելի ու առաջնահերթ խնդիր էր համարում:

1922-1928թթ., լինելով Թիֆլիսի Պատմա-հնագիտական ինստիտուտի աշխատակից և մասնագիտորեն ուսումնասիրելով հայ ժողովրդական տունն ու նրա առանձնահատկությունները տարբեր պատմաազգագրական շրջաններում, Ստ. Լիսիցյանը հարուստ ու բազմապիսի նյութեր հավաքեց Վանի, Խարբերդի, Բուլանջիսի, Ռշտունիքի և այլ շրջանների գաղթականներից: Բարձր Հայքի ժողովրդական տունն ուսումնասիրելու նպատակով, նա 1925թ. ամռանը վերը նշված ինստիտուտի կողմից գործուղվել է Լեւինական: Այստեղ՝ նախկին Ալեքսանդրապոլի գավառում և հարևան Ջավախքում, Էրզրումի, Բասենի և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների գաղթականներինց նա նյութեր հավաքեց Բարձր Հայքի բնակչության նիստուկացի և գյուղական տների վերաբերյալ: Դրա արդյունքը հանդիսացավ Ստ.Լիսիցյանի լավագույն աշխատանքներից մեկը՝ Բարձր Հայքի տներին նվիրված ուսումնասիրությունը:¹ Այստեղ ներկայացված են (նաև հատկազօծով) այդ շրջանի ժողովրդական տան համալիրը (տուն, զոմ կամ, ախոռ, դրսի օդա), նրա առանձնահատկությունները: Հատկանշական է, որ Բարձր Հայքի նյութի վերլուծությունը գիտնականներին շատ կարևոր եզրահանգումների բերեց: Հայ ազգագրության մեջ Ստ. Լիսիցյանն առաջինն էր, որ հիմնավորեց գյուղական տան ճարտարապետական կառուցվածքի և հայոց պաշտամունքային կառույցների ու եկեղեցական ճարտարապետության ծագումնաբանական ընդհանրությունները:

Իր գիտական և գործնական աշխատանքներում Ստ. Լիսիցյանը չէր սահմանափակվում միայն ազգագրական նյութերի վերլուծությամբ, այլև փնտրում էր ուրիշ աղբյուրներ ևս: Այս տեսակետից ուշագրավ է նրա արխիվում պահվող 1926-1927թթ. «Ցուցակ Լեւինականի գավառի բնիկ տաճկահայերի» գլխագրով վիճակագրական բնույթի մի փաստաթուղթ, որտեղ աղյուսակների տեսքով ներկայացված են գաղթականների ծագման շրջանը կամ բնակավայրը (նախկին անվանումներով), ծխերի և շնչերի քիվը:² Այդ տարիներին՝ 1925-1928թթ. Ստ.Լիսիցյանը Հայաստանի Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոյի քարտուղար-նախագահն էր և նշված «ցուցակը» ստացվել էր նրա պատվերով Հայաստանի հողագործության ժողովնատից: Այդ արժեքավոր փաստաթղթի մանրամասն վերլուծությունը ներկայացվեց Շիրակի հետազոտություններին նվիրված նախորդ՝ 1998թ. նստաշրջանում:³

Ղեկավարելով Հայաստանի Կենտրոնական գավառագիտական բյուրոն, Ստ. Լիսիցյանն ակտիվ գործունեություն էր ծավալում գավառագիտական բոլոր ճյուղերը զարգացնելու համար: Տեղերում գավառագիտական քանդարաններ հիմնադրելու տարիներին նա անձամբ այցելում էր Հայաստանի տարբեր շրջաններ, ծանոթանում պայմաններին, կազմակերպում և ղեկավարում քանդարանաշինական աշխատանք-

¹С.Л и с и ц и а н., Крестьянское жилище Высокой Армении, Известия Кавказского Историко-Археологического института в Тифлисе, т. 4, Тифлис, 1926, с. 55-70.

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 428, ց. 4, գ. 328:

³Լ.Վ ա ղ ա ն յ ա ն, Հ.Մ ա ղ ա յ ա ն, Շիրակի՝ 1926-1927թթ. գաղթականության որոշ հարցեր (Ստ. Լիսիցյանի արխիվային նյութի), Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 2, Գյումրի, 1999, էջ 202-217:

ները: Մի շարք քաղաքներում նրա ջանքերով ստեղծվեցին զավառագիտական թանգարաններ, որոնցից, մասնավորապես Լենինականինը, ամենախոշորն ու նշանակալիցն էր այն ժամանակների մնամատիկ հաստատությունների շարքում: Հետագայում էլ Ստ. Լիսիցյանը միշտ հետաքրքրվում էր նրա վիճակով և գործունեությամբ: Այսպես 1936թ. նրա ղեկավարած Լենինական-Ախալքալաք գիտարշավը Լենինական հասնելուն պես, առաջին հերթին այցելեց տեղի թանգարան, «թե՛ ընդհանուր ծանոթանալու, և թե՛ երկու մոզայիկ պատկերներ դիտելու համար, որ մտադրություն կա տեղափոխելու Երևանի Կերպարվեստի թանգարանը»⁴: Ստ. Լիսիցյանի ուշադրության կենտրոնում էր մասնավորապես «Գավառագիտական կոմպլեքսային ցուցադրության սկզբունքների կիրառումն ու լիարժեք օգտագործումը»:

Գիտնականի արխիվում պահպանվել է մի ուշագրավ անոթիկ փաստաթուղթ՝ 1938թ. ՀԱԽՀ Արվեստի Գործերի վարչությանն ուղղված նրա դիմումը Լենինականի «տեղական թանգարանային շենքին և ցուցադրած իրերի կացությանը մոտիկից ծանոթանալուց հետո»: Անհանգստացած լինելով շենքի՝ նախկին Փրկչի եկեղեցու «երկրաշարժից»⁵ և զանգակատան դինամիտային պայթեցումից» առաջացած վթարային վիճակից, Ստ. Լիսիցյանն իր դիմումով միջնորդում էր թանգարանին շտապ նոր զետեղարաններ հատկացնել (տե՛ս հավելված)⁶:

1920-1930-ական թթ. պետության կողմից կրոնի և եկեղեցու նկատմամբ դրսևորվող քաղաքականության, հակակրոնական ուժեղ պայքարի, եկեղեցիների և վանքերի ավերման ու ոչնչացման տարիներին, կարևորագույն խնդիր էր դրանցում պահվող գույքից առանձնացնելու պատմամշակութային արժեք ներկայացնող մուշները և դրանք կորստից փրկելու գործը: Ստ. Լիսիցյանը, թե՛ իր նախաձեռնությամբ, թե՛ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի կողմից լիազորված լինելով, տարբեր տեղերից, մասնավորապես Շիրակի գյուղերից և Հառիճի վանքի գույքից (1934թ.), ինչպես նաև Լենինականի մաքսատնից (1932թ.) բազմաթիվ մուշներ տեղափոխեց Մայր թանգարան: Հառիճավանքի թանգարանային արժեք ունեցող ժողովածուն կազմված էր XIX դ. սկզբների եկեղեցական սպասքի մուշներից, (բուրվառ, կանթեղ, խաչի պատվանդան, եկեղեցական սիռոց, ծածկոցներ, վարագույրներ և այլն):⁷ Վերջինների մեջ աչքի է ընկնում 1814թ. մի փոքր (56 x 64 սմ) քառանկյունաձև ասեղնագործ վարագույրի երկու սյուների վրա հենված կամարի տակ Յոթվերաց Աստվածածնի պատկերը՝ կարմիր ծաղկավոր զգեստով և կապույտ ծածկոցով: Ասեղնագործ մակագրությամբ այս մուշը մաշված վիճակում Ստ.Լիսիցյանի միջոցով հասցվել էր Մայր թանգարան:

1934թ. Ստ. Լիսիցյանը նույն նպատակով գործուղվել է Լենինականի և Արթիկի շրջաններ: Նրան տրված վկայականները հաստատում են վերացված եկեղեցիների գույքից թանգարանային արժեք ունեցող իրերի ընտրման, ստացման և տեղափոխման լիազորությունները: Այս արժեքավոր ժողովածուն նա հավաքել էր Նորաշեն, Մ. Արթիկվալի (Մ. Մանթաշ), Մաչիթի (Նոր Կյանք), Եզանլար (Արևշատ), և այլ գյուղերից:⁸ Հարկ է նշել, որ հետագայում՝ 1941թ. հուլիսի 29-ին, այդ նյութերը, ըստ գույքամատյանի գրանցման, հանձնվել են Լենինականի թանգարանին:

Հայ ժողովրդի ազգային արժեքները կորստից փրկելու հարցում մեծապես նպաստեցին Ստ. Լիսիցյանի դաշտային հավաքչական աշխատանքները: 1928թ. նոյեմբերի 1-ից ստանձնելով ՀՊՊԹ ազգագրության բաժնի վարիչի պարտականությունները, նա սկսեց «գիտարշավների օգնությամբ գավառե գավառ կենցաղային իրերի սիստեմատիկ հավաքման և ազգագրական նյութերի գրանցման» գործը:⁹ Ատ.

⁴ Ստ. Լ. ի ս ի գ յ ա ն, *Օրագիր ազգագրական գիտարշավի, 1936, Ախալքալաքի շրջան, ՀՊՊԹ ազգագրության բաժնի գրավոր աղբյուրների ֆոնդ, գ. 119, տետր 1, ք. 4 (հետայսու՝ Օրագիր Ախալքալաքի գիտարշավի)*:

⁵ *Խոսքը վերաբերում է Լենինականի 1926թ. երկրաշարժին*:

⁶ ՀՊՊԹ-ի արխիվ, ֆ. 1, գ. 1, զ. 50, ք. 3:

⁷ ՀՊՊԹ-ի ազգագրության բաժնի հին գույքամատյան, հ. Գ., ինվ. թիվ 2761-2774:

⁸ Նույն տեղում, ինվ. թիվ 2782-2798:

⁹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 428, գ. 4, զ. 308, ք. 3:

Լիսիցյանի կողմից կազմակերպված 1936-1937թթ. գիտարշավը նպատակ ուներ նյութեր հավաքել Լենինականի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջաններում, որտեղ շուրջ մեկ դար առաջ հաստատվել էին Բարձր Հայքից և, մասնավորապես, Կարին քաղաքից ու գավառից հեռացած հայերը: Երկու փուլով նախատեսված այս գիտարշավի նպատակն էր «ժողովել ազգագրական էքսպոնատներ Կարնո գավառից տեղափոխված գաղթականների մեջ: Այս ժողովածուն ապագայում պիտի լրացվի Շիրակում ձեռք բերված նյութերով: Գիտարշավը հույս ունի Բարձր Հայքի կենցաղը բնորոշող նյութեր գրառել Շիրակից ավելի հետամնաց Ախալքալաքի և Ախալցխայի շրջաններում»,¹⁰ իսկ հաջորդ` 1937թ. այն լրացնել Լենինականի, Արթիկի, Ամասիայի ազգագրական նյութերով: Այսպիսով, 1936թ. ամռանը, Ստ. Լիսիցյանի ղեկավարությամբ, (մասնակիցներ` ՀՊՊԹ ազգագրության բաժնի աշխատակիցներ Ժենյա Գյուգայան, Սուրեն Սահառունի, լուսանկարիչ Ղևոնդ Ղուկասյան) գիտարշավը, ուղևորությունը սկսելով Լենինականից, մեկնեց Ջավախքի շրջան: Գիտարշավն առանձին նշանակություն էր տալիս արհեստների ուսումնասիրությանը: Դրա արդյունքն եղավ այն, որ նրա մասնակիցները կարողացան նյութեր հավաքել ոսկերչության, զինագործության և նրանց ասանֆությունների, ինչպես նաև կավագործության, ձեռագործության, այդ թվում գոգնոցի կապ, դայթան գործելու, էյրամագործության, մազմանության, մաս-փափուրճ կարելու, ծխամորճ պատրաստելու և այլ արհեստների վերաբերյալ: Այս ամենի հետ, խումբը կարողացավ ձեռք բերել ոսկերչության, զինագործության, մաղագործության գործիքների հավաքածուներ, որոնցով, Ստ.Լիսիցյանի գնահատմամբ, «կարելի է գաղափար կազմել Հայաստանի քաղաքային հին արդյունաբերության մասին»: Ցավոք, Կարնո հայերի ծրագրված ուսումնասիրության շարունակությունը Լենինականի, Արթիկի և Ամասիայի շրջաններում հաջորդ տարիներին չիրականացվեց: Այսօր դժվար է գտնել դրա ստույգ պատասխանը` ֆինանսական միջոցների բացակայությունը, կազմակերպական կամ այլ բնույթի հարցերը, թե այդ տարիներին սկսված բռնությունների ծանր մթնոլորտը ազգագրական դաշտային հետազոտությունների դադարեցման պատճառ դարձավ<sup>11</sup>: Մնում է ասիտասալ, որ Ստ.Լիսիցյանի նախաձեռնած` Բարձր Հայքի (Շիրակի և Ջավախքի) հայերի ամփոփիչ ուսումնասիրությունն անավարտ մնաց:

Իր երկարամյա և բազմակողմանի գործունեության ընթացքում վաստակաշատ հայագետ և մանկավարժ Ստ.Լիսիցյանը գիտության և մանկավարժության նվաճումները պրոպագանդելու նպատակով Երևանում և շրջաններում բազմաթիվ դասախոսություններ էր կարդում հայ ժողովրդի պատմության, աշխարհագրության, մանկավարժության վերաբերյալ: Հայաստանի մի շարք քաղաքներում` Լենինական, Նոր Բայազետ, Մեղրի, Դիլիջան և այլն) նա ակտիվորեն նախաձեռնում և մասնակցում էր նաև ուսուցիչների համար կազմակերպվող մեթոդական դասընթացների: Նման մի դասընթաց տեղի է ունեցել Լենինականում, 1925- 1926թթ., ինչի մասին վկայում է գիտնականի արխիվում պահվող խմբակային լուսանկարը:

Հավելված*

ՀԽՍՀ-Ի ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Հրավիրված լինելով Լենինական, մասնակցելու տեղական թանգարանի աշխատանքների պլանի մշակմանը, առիթ ունեցա մոտիկից ծանոթանալու թանգարանային շենքին և ցուցադրված իրերի կացությանը: Պարզվեց, որ շենքը, նախկին Փրկչի եկեղեցին, իր ներկա վիճակով չի կարող ապահովել հավաքած էքսպոնատների, նամանավանդ, նկարների ժողովածուի անվտանգ պահպանումը փչացումից:

Երկրաշարժից և զանգակատան դինամիտային պայթյունից առաջացել են պատերի մեջ լայն ճեղքեր, մասնավանդ զմբեթի մեջ, որի տակ գետեղված է նկարչական բաժինը: Այդ ճեղքերով քամուց ներս է թափանցում ոչ միայն փոշին, այլև ձյունը,

¹⁰ Օրագիր Ախալքալաքի գիտարշավի, Տեսը 1, ք. 1-1 շրջ:

¹¹ Նշենք, որ Ախալքալաքի գիտարշավի` Երևան վերադառնալու օրը` 1936թ. օգոստոսի 20-ին, բաժնի աշխատակից Սուրեն Սահառունին կալանավորվեց և այդ պատճառով հաջորդ օրը հրամանով ազատվեց աշխատանքից:

* ՀՊՊԹ-ի արխիվ, ֆ.1, ց. 1, գ. 50, ք. 3; 1038թ.:

անճրկի ժամանակ կտուրը կաթում է, խոնավ առաստաղից թափվում է ավազը, շենքում ավելի ցուրտ է, քան դրսում՝ փողոցում:

Աչքի առաջ ունենալով այս ամենը, մեր խորհրդակցությունը գտավ, որ այլևս անհնարին է պահել այդ շենքում իրերը, մանավանդ նկարները, որոնց մեծ մասը Երևանի Կերպարվեստի Կենտրոնական թանգարանից են հանձնված Լենինականի թանգարանին, որ նկարները և խոնավությունից ու բարեխառնության տատանումներից փչացող իրերը պետք է տեղափոխել մի ապահով վայր, իսկ թանգարանը փակել հաճախորդների համար, քանի որ շենքին կործանում է սպառնում: Թանգարանի վարիչ ընկ. Լ. Եղիազարյանի հետ ներկայանալով քաղաքը ծկոնի նախագահին, դրինք այդ որոշումը նրա հաստատմանը և նրա համաձայնությունը ստանալով, փետրվարի 16-ից թանգարանը պիտի փակվեր: Նախապես խոստանում էր մինչև հատուկ թանգարանային շենքի կառուցման խնդրի լուծումը մի այլ, ժամանակավոր զետեղարան հատկացնել, ենթադրվում էր որևէ նորակառույց դպրոցներից մեկում:

Հարկ եմ համարում հաղորդել Չեզ այն մասին և աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ թանգարանում կենտրոնացած է մեծ և շատ բարձրարժեք ժողովածու. Սուրենյանի, Աղաջանյանի, Բաշինջաղյանի և այլ հայ և օտարազգի նկարիչների գործերի, խնդրել, որ Դուք Չեթ կողմից միջնորդեք Լենինականի քաղխորհրդի նախագահության առջև, արագացնելու նոր զետեղարանի հատկացումը թանգարանին:

Պետ. պատմական թանգարանի
ազգագրական բաժնի վարիչ

Ստ.Լիսիցյան

НАУЧНЫЕ ИЗЫСКАНИЯ СТЕПАНА ЛИСИЦИАНА В ШИРАКЕ

Резюме

Л. Варданян

Научные изыскания известного армянского этнографа и педагога Ст.Лисициана в Шираке были связаны с разными сферами его многогранной деятельности. В 1920-30-ые годы, возглавляя Центральное бюро краеведения Армении, а затем этнографический отдел Государственного исторического музея, ученый развернул широкую и активную организационно-собираТЕЛЬскую и научно-исследовательскую работу.

В Ленинакане и в Джавахке им был собран обширный этнографический материал от беженцев из Басена, Эрзрума и др. областей Зап. Армении о быте армян Карина, послуживший основой для его работы "Крестьянские жилища Высокой Армении" (1926). Позже для сбора музейных экспонатов и записи материалов среди каринских армян, выходцев из Высокой Армении, было намечено в два этапа (1936 и 1937гг) обследование данного региона, однако удалось осуществить лишь джавахскую часть. К сожалению, намеченная в 1937г. экспедиция в Ленинакан в силу ряда причин не состоялась. Усилиями С. Лисициана из ряда закрытых сельских церквей Ширака, а также из монастыря Арич были доставлены в Гос. исторический музей собрания церковной утвари, представляющие музейную ценность (1934). Благодаря деятельности С. Лисициана в Ленинакане был организован краеведческий музей. О его состоянии в 1938г. свидетельствует впервые публикуемый документ из архива ученого.